

AZ ELISMERÉS KULTÚRÁJA ÉS A HASZNÁLAT CIVILIZÁCIÓJA

Gáspár Csaba László

Napjainkban heves politikai-közéleti viták kereszttüzébe került a kultúra *jelensége*. A vita nem elvi jellegű, hanem – hol leplezetten, hol leplezetlenül – politikai; többnyire nem a kultúra mibenlétéről folyik, hanem a körébe sorolt eszközök, elsősorban anyagi eszközök birtoklásának, kezelésének módjáról, röviden a kultúra irányításáról. Az alábbi dolgozat elkerüli a kulturális igazgatás hatalompolitikai küzdőterét; távolabbról szemlélődve a kultúra *antropológiai fogalmát* veszi szemügyre. A gondolatmenet filozófiai irányultságú, és a kultúra - jelenlét - civilizáció hármassága által kifeszített fogalmi mezőben mozog. A kultúra és a civilizáció fogalmait, elhatárolásukat és egymásra vonatkozásukat különbözőképpen lehet taglalni. A közismert három – az angolszász, a francia és a német – értelmezési hagyomány közül a jelen dolgozat az utóbbit követi, amennyiben a német szellemtörténeti gondolkodást jellemzi a címben megfogalmazott erős kettősség, kultúra és civilizáció elkülönítése.

A kultúra jelenségét a természettel szembeállítva szokás a legegyszerűbben meghatározni. A «természet» az ember számára eleve adott realitás, az emberi élet és tevékenység alapja, anyaga és kerete. A «kultúra» az ember által teremtett valóság, beleértve a szellemi, művészi, jogi, társadalmi, erkölcsi és vallási aktivitás minden nyelvileg és tárgyilag kifejezett alkotását. Ez a szembeállítás érzékletes és világos definíciót eredményez, manapság azonban másképpen gondolkodunk kultúra és természet fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról. Az iménti definíció az ember valamint a szembeállított fogalmak premodern szemléletét tükrözi, amennyiben a fogalmaknak reális tárgyi vonatkozást tulajdonít. Ám az újkorban végbement antropológiai fordulat, mely a szubjektumot helyezte előtérbe, e fogalmakat fokozatosan megfosztotta objektivitásuktól, következésképpen szembenállásuknak is más értelmet adott. A szellemtörténet jelenben is ható áramlatában az ember egyre inkább önmagát, előbb a tudat *a priori* szerkezetét, majd legújabban már ezen is túllépve, a történeti tudatot, vagyis a történelem során változó gondolkodást tekinti e fogalmak létrejötté alapjának. A modern tudat számára sem a természet, sem a kultúra nem klasszikus értelemben objektív adottságok, hanem a gondolkodás elemei, kategóriái, ennél fogva dichotómiájuk is merőben gondolati konstrukciónak számít, azaz nem valóságosan, hanem csupán a gondolkodást és megértést segítő *terminus comparationis*ként állnak szemben egymással. A gondolkodás a posztmodern felfogás szerint nem valami stabil metafizikai leképeződés, nem a lét tudati „tükröződése”, hanem szüntelenül alakuló, változó *képalkotás*. A tudat alkotta kulturális képek nem valaminek, valami képen túli valóságnak – esetünkben a természetnek – a tudati vetületei, hanem maguk alkotnak, a szó szoros értelmében *képeznek* – valóságot. Ennél fogva a «természet» fogalma maga is kulturális képződménynek minősül.¹

¹ Lásd a „társadalmi nem”-mel, a *gender*-rel kapcsolatos vitát. – Ha valaki nem ért egyet a modern konstruktivizmussal, és kitart a dolgok valamiféle eredendő (például az isteni teremtés által rögzített) meghatározottságának eszméje mellett, akkor is számolnia kell a gondolkodás jelenleg érvényesülő általános hangoltságával mint a modern létészlelés «világ»-képző karakterisztikumával, amely egyszerre építi és bontja majd újraépíti az immár posztmodern kultúra képlekeny jelentésvilágát. A szellem önmagát képző és képező tanulási folyamat; tapasztalástörténelmének során szerteágazó utakat jár be, és esetleges „tévedései” is dialektikus

Ugyanakkor a kultúra nem pusztán az ember alkotása, hanem sokkal inkább létmódja: kultúrában élni és embernek lenni ugyanaz. Ember nélkül nincs kultúra, de ember sem lehetséges kultúra nélkül.²

A kultúra szubjektív, objektív, formális és ontológiai fogalma

Az ember nem egyszerűen passzívan van, mint a tárgyak, de nem is pusztán biológiailag él, mint a természeti lények, hanem aktívan létezik, önmagát alakítja. Minden létezőhöz és dologhoz – legyen az valóságos vagy nem valóságos, lehetséges vagy nem lehetséges – kialakít egy maga formálta „másodlagos” viszonyt: állást foglal velük szemben, értékeli őket, és értékelő döntésének megfelelően viszonyul hozzájuk. Ebben a viszonyban *egzisztál*, miközben biológiai állagánál fogva persze a természetben él. Ez az egzisztens viszonyulás fölülírja a körülötte lévő világ dolgainak rudimentális fennállását.³ Ha nem így lenne, akkor művészet sem lenne, hiszen a műalkotás nem spontán, természetes és biofizikailag megszervezett viszonyulás a dolgokhoz, hanem reflektált, megkomponált, tudatosított állásfoglalás azzal szemben, ami az ember világában valamiként feltűnik, legyen az egy fizikai tárgy, természeti létező, megfoghatón valóságos, vagy elgondolható, érzéki vagy képzeletbeli dolog, esemény, vágy, érzés, hangulat vagy bármi egyéb. Az állatok nem azért nem készítenek képeket vagy szobrokat, mert nem látnak, vagy nincs erre alkalmas végtagjuk; azért nem készít műalkotást az állat, mert képtelen kilépni a látványból mint egyidejű ingeregüttesből – enélkül pedig nem viszonyulhat a látotthoz –, hanem maradéktalanul illeszkedik az állati szervezet mint funkciószervezet működése és homeosztatisz fennmaradása érdekében. Míg az állati lét az élőlény és környezet réstelen egymáshoz rendelődése, és ennek következtében a megszakítatlan illeszkedés megszakíthatatlan folyamata, addig az ember viszonyuló magatartása éppen ezt az automatikus élettani alkalmazkodást szakítja meg. A „szakadás” az állat esetében pusztuláshoz és/vagy egy új faj evolúciós megjelenéséhez, az embernél viszont a tudatnak mint distanciának, és ezzel a gondolkodás lehetőségének

szükségyszerűséggel hozzátartoznak, vagyis valójában nem merőben „eltévelyedések”, hanem önmagáról nyert *tapasztalatok*.

² „A kultúra nélküli ember mítosz”, mondja Alasdair MacIntyre. „Tagadhatatlan, hogy biológiai természetünk behatárolja kulturális lehetőségeinket, de csak biológiai természettel rendelkező teremtményként semmi tudomásunk az emberről. A történelemben ténylegesen csakis a gyakorlati okossággal – s ez már erényektől áthatott okosság – rendelkező emberrel találkozunk.” (*Az erény nyomában*. Erkölcseleleti tanulmány. (Ford. Bíróné Kaszás Éva) [»Osiris Könyvtár« – Filozófia] Osiris Kiadó, Bp., 1999., 218. o.)

³ A „kalapácsos filozófus” ebben a kérdésben is radikálisan, ám egyszersmind találóan és megvilágító erővel fogalmaz, ezért érdemes idézni. Nietzsche abban látja az állat és ember közötti átmenetet, hogy az ember értékkel látja el önmagát és a dolgokat: „az ember értékmérő, értékelő, tehát par excellence 'értékbecslő állatként' határozta meg önmagát”. (*Adalékok a morál genealógiájához*. (Ford. Romhányi Török Gábor) Holnap Kiadó, 1996., 77.) A dolgok megnevezésével egyszersmind értékelést ad róluk, és ezzel az értékeléssel viszonyul hozzájuk: „Bizony mondom, az emberek mindig maguknak szabtak ki jót és gonoszt. Bizony mondom, nem veték sehonnan, nem találták, és nem is égi hang gyanánt érte őket. Csak az ember ruházta föl értékkel a dolgokat, hogy életben tartsa magamagát – a dolgok értelmét is csak ő alkotta meg, így hát ember-értelem az. Ezért mondja 'ember'-nek magát, ami annyit tesz: az értékelő. ... Érték nem jön létre, csakis értékelés által: értékelés híján a létezés magvasságából üres dióhéj volna csak...” (*Így szólott Zarathustra*. (Ford. Kurdi Imre). Osiris Kiadó, Bp., 2000., 75. [[JoRosszPieper](#) (Nietzsche abban látja az állat és ember közötti átmenetet...)]

megjelenéséhez vezet, ami azután a tudománytól a művészetten át a vallásig a viszonyulás végtelen gazdagságú és egyre gyarapodó formájának, a kultúrának a kialakulását eredményezi.

Nincs olyan létező, ami önmagában elégséges módon meghatározott relációban lenne az emberrel, és ezért kimaradna ebből az állásfoglaló viszonyulásból.⁴ Az értékelő állásfoglalás alapozza meg az illető dolognak tulajdonított *relevanciát*. A relevancia annak a *jelenlétnek* a sajátossága – tartóssága, mélysége –, amivel a dolog a *saját léterejével* gyakorol hatást az emberre, vagyis a létező még saját léterejét is csak az ember elismerő aktusa nyomán fejt ki relevancia formájában, így az elismerés megadása vagy megtagadása végső soron az ember szabadságában áll (természetesen a véges szabadság reális határain belül).

Szubjektív fogalma szerint a kultúra tehát az ember viszonyuló létmódja; objektíve pedig mindazoknak a javaknak az összessége, amit az emberek bizonyos csoportja történelmi létezése során ebben az egzisztenciamódban elsajátított, felhalmozott, és nemzedékről nemzedékre átörökített. Formailag a létezéssel mint olyannal szembeni értékelő állásfoglalás, tartalmilag pedig az ennek alapján megrajzolt, kidolgozott egzisztencia-vezetési, életmegvalósítási minták összessége ill. azoknak az értékeknek az univerzuma, amelyek a konkrét egyének és közösségek életét belülről formálják és vezérik.

Mindezen túl a kultúra egyben egy különleges *léttörténet*, az a szimbolikus eseménytér, amelyben a létezők a pusztá meglétüket meghaladó *jelen-létre* tesznek szert, és «világ»-ba rendeződnek. Nem egyszerűen az ember elszigetelt létmódja tehát, amely mellett megszámlálhatatlan létező található még közömbös elkülönültségben és mindegyik a maga saját létmódjában, hanem ontológiai jelentőségű a létezők összességére nézve is, amennyiben színpadként, gyülekezőhelyként szolgál a létezők megjelenésére, megmutatkozására. – Fejtsük ezt ki röviden!

A jelenvalóság

A specializált, zárt életmódot folytató élőlények számára nem adódik, mert nem is lehetséges jelenvalóság. Az állatok észlelését maradéktalanul meghatározzák a biológiai minták, csak annak a perspektívájában látnak, és csak annyit látnak, pontosabban csak azt érzékelik „relevánsnak”, ami az ösztönmintázatukban elő van rajzolva. A méh

⁴ A hagyományos metafizika keretében – amelyre egyébként e dolgozat szerzője a gondolkodás újkori tapasztalataival és a szellemtörténet modern fejleményeivel együtt is intellektuális tisztelettel tekint – pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy az ember éppen a létezők tulajdonságaihoz viszonyul, vagyis a létezésben felismerhető rendhez. A létezők saját meghatározottsága a tárgyi feltétele a velük szembeni viszonynak, hiszen ha nem lennének belsőleg meghatározva, ill. nem alkotnának valamiféle objektív rendet, struktúrát, akkor nem lenne mihez viszonyulni, és ez a teljes nihilizmus állapotba lenne (aminek manapság vannak bizonyos jelei). Ugyanakkor a szellemtörténet folyamán a nyugati ember nem mindig a létezők immanens tulajdonsága alapján definiálta velük szembeni viszonyát. A modernitás felé haladva egyre inkább önmaga felől határozza meg a világban elfoglalt helyét. Míg a görög antikvitás és a középkor embere illeszkedni igyekezett – előbbi a kozmoszként megtapasztalt és elfogadott rendhez, utóbbi az isteni üdvrendhez –, addig a modern ember legfőképpen uralkodni akar. Ehhez természetesen meg kell ismernie a létezők objektív rendjét és tulajdonságát, de a velük szembeni viszonyát maga akarja meghatározni, szabadon, a saját igényei szerint. Immár nem az objektív létezők, hanem a szubjektív emberi akarat e viszony meghatározásának kiindulópontja. Az objektivitás csupán a szubjektum hatalmának gyakorlására és megerősítésére szolgál.

nem lát virágot *mint* virágot. *Virágot* csak az ember lát, de ő is csak egy bizonyos észlelési tartásban, a biológiai meghatározottságot meghaladó állapotban, amelyben a legteljesebben adódik a dolgok jelenvalósága. Ez az észlelő tartás a *theória*, a tiszta figyelem, amit nem irányít semmiféle gyakorlati-biológiai igény, de magában foglalja mindazokat a tárgytapasztalatokat is, amelyekre a szóban forgó dologgal való mindennapos foglalatosság közben tett szert az ember. Ebben a tartásban válik lehetővé, hogy a létező teljes valójával jelen legyen, és így önmagát megmutatva az embert a biofizikai szükségletet meghaladó *valóságtapasztalatban*, hagyományos kifejezéssel: *igazságban* részesítse.

Az alanyi nyitottság, amely lehetővé teszi a dolgok jelenlétbe állását és szinte zuhatagszerű beáramlását ebbe a nyitottságba, másfelől roppant kockázat, hiszen mértékének megfelelő fokban csökkenti az alany védettségét. Az a lény, amelyet nem véd előzetesen meghatározott lényeg, és amelynek észlelése számára nem szab korlátot ugyanezen lényeg, hatalmas tehernek van kitéve. Lényegi nyitottsága következtében az ember léte instabil; kirívóan zaklatott és nyugtalan lény. Míg az állat a legtisztább magától értődőséggel futja be életciklusát, az ember minduntalan megtorpan, elbizonytalanodik, tépelődik, oly sok hatásnak, ingernek van kitéve. Észleli a lét megannyi megnyilvánulását: látványos eseményét, apró rezdülését, finom árnyalatát, ízét-zamatát. Nem csak a külső érzékek hatnak rá, és nem csak saját bensője, a psziché tör föl belőle nemegyszer ellenőrizhetetlenül, hanem a legkülönbözőbb létrégiók hatása éri, mégpedig nem olykor-olykor, esetlegesen, hanem szüntelenül és lényegébe vágóan. A biológiailag fontos ingereken kívül a lelki és szellemi stimulusok végtelen sorát észleli és végtelen intenzitásban: a szeretetet és a gyűlöletet, az igazt és a hamist, a véletlent és a szükségszerűt, az esetleget és a törvényt. Főlemeli a megajándékozottság érzése, és beléhasít a végeség fájdalma. Látja a természetet, de a létezésen átderengő titokzatosságot is észleli. Tapasztal megajándékozottságot és a szükségéstől való megfosztottságot, örömet és unalmat, hálát és közömbösséget. Könnyedén magával ragadja és röpteti a szépség vonzása, és letaglózza a rútt és a torz romboló ereje. Az idő nem egyszerűen átfolyik rajta, hanem ő maga áll ki az időbe, mintegy szemben az idő folyamával, de ugyanakkor ki is emelkedik belőle. A jelent a múlt mélységében és a jövő végtelen távlatában éli meg. Nem csak külső fizikai súlyt érzékel, hanem belül észleli az egzisztencia nyomatékát, a történelem és a sors gravitációját. És legfőképpen észleli a létezők létét és magának a létnek a nyugodt erejét és szubtilis érzékenységét, felfoghatatlan változatosságát és titokzatos rendezettségét.

Noha mindez roppant nyomással nehezedik az emberre, és az észlelések áradása akár magával is sodorhatná, mégis képes ellenállni, mégpedig alkotó módon úgy, hogy ezt a mérhetetlen stimulust *megformálja*. Az őt érő legkülönbözőbb hatásokat elrendezi, formákba fogja. Ez történik a kultúrában. A kultúra ebből a szempontból az ember maga építette szigete abban a végtelen áramlásban, amelynek ki van téve, és amelyet radikális nyitottságánál fogva kénytelen észlelni, tudatosságánál fogva viszont képes megragadni és jelenvalóvá tenni. A kultúra egyszerre feltartóztatja, befogja és felfogja a tapasztalás áradó anyagát, ugyanakkor finomítja is az ember észlelőképességét, miáltal még bőséesebb, mert még intenzívebb tapasztalást tesz lehetővé. Tehermentesít – de egyúttal feldúsítja a terhet, amennyiben redukálván a mennyiség erejét, fokozza a minőségek, az árnyalatok érvényesülését. Minél fejlettebb, minél sokrétűbb egy kultúra

mintázata, annál érzékenyebben képes a benne élő ember észlelni a körülötte hullámzó létezést, és jelenlétre hozni a létezőket.⁵

A kultúra mint elismerés

Az ember lényegi nyitottsága csak a szükséges, de nem az elégséges feltétele a jelenlétnek. A létezők jelen-léte nem teljesen magától adódik, hanem emberi közreműködéssel áll elő. Közreműködésről van szó, nem teremtésről: az ember nem létre, hanem csak *jelen*-létre hozza a létezőket. Ez a legtágabb értelemben vett gondolkodással történik. A gondolkodás az ember számára megmutatkozó dolgok-folyamatok-történesek átvitele a megismerés, megértés állapotába úgy, hogy az érzékelésben és észlelésben megjelenő létezőket beemeljük a tudatba. A klasszikus nyugati metafizika opciója szerint elvileg minden megismerhető, tudható, vagyis minden bekerülhet a tudatba. Ezért a tudat az összes létezőnek mintegy a gyülekezési helye. Az átvitel műveletének az állandó művelése a kultúra; és a gondolkodás által a tudatba átvitt, és nemzedékről nemzedékre továbbvitt tartalmak alkotják a kultúra anyagát, az ún. kulturális javakat.

A gondolkodás mint a létezők beemel(őd)ése a tudatba nem mechanikus történés, hanem emberi aktivitás. A „belső” tudati tartalom nem egyszerűen tükörképe a „külső” dolognak, hanem megformált, átalakított, megvilágított, elismerésben részesített „má-sa” (filozófiailag szabatosabban „másléte”).

A szellemi valóságok kiváltképpen érzékenyek az elismerésre, és csak akkor vannak relevánsan, azaz ténylegesen megnyilvánulón jelen az ember számára, ha *tudatosan* elismerik őket. Nem fizikailag érzékelhetők, hanem csak a tudatos elismerés tartásában: az elidőzés, a megnyílás pozíciójában mutatkoznak meg. Az ilyesmi tartós és koncentrált figyelmet követel, megállást és a hétköznapi cselekvés megszakítását.⁶ Cserébe viszont megajándékoz a jelenlétét megalapozó jelen-*valóságával*, amely azután az elismerő alany személyes valóságának részévé válik. A szellemi javak nem tárgyi világot népesítik be, hanem engem formálnak, az éneket alkotják meg, azt, ami a biofizikai-testi realitásomon túl a személyes valóm. Kiemelnek az élővilág evolúciós dimenziójából, túlemelnek a biológiai létezésen, és a szó teljes értelmében emberré tesznek. A szellemi észlelés formái – tudomány, művészet, vallás – segítségével tudom kibontani azt a képességet, amellyel nem csak a tárgyi meglétet érzékelem, hanem észlelem a lét ezernyi megnyilvánulását. Szó sincs arról, hogy ezzel megkönnyíteném az életemet! Éppen ellenkezőleg: annak a tágas tapasztalási dimenzióknak teszem ki magam, ami az emberi lényeg nyitottságából fakad, és roppant teherként nehezedik rá. A tudat tartalmi gaz-

⁵ Barbarizmus, kulturális visszaesés azt gondolni, hogy a valóságról csak a mérhetőt számításba vevő empirikus tudomány ad pontos információt. A pontosan mérhetőről valóban. A lét ember által észlelt egyéb megnyilvánulásaihoz azonban nincs hozzáférése. A nem mérhető valóságosság észlelésére egyéb szellemi eszközöket és formákat dolgozott ki az emberi kultúra, mert a lét sokszínű, változatos, titokzatos és fordulatos történései csak azokkal az észlelési módokkal hozhatók jelenvalóságra, ami az ember privilégiuma és feladata is egyben. A létezés szépségét és belső erejét például nem a természettudományos lélektan, hanem a művészet észleli és formálja meg; a lét gyökerét és végső távlatosságát a vallásos beállítódásban észleli az ember, s ezen bonyolult tapasztalatait a vallásokban öntötte formába. A különböző istenképek, a szertartások, a teológiai rendszerek ennek a dimenzióknak a megjelenítései.

⁶ A gyors kielégülés zsigeri automatizmusától eltérően például az isteni valóság a ráérős megállást és a finom figyelem kultúráját, az idő áldozatát igényli, és persze mindennek fölött a szabad elismerést: a hitet.

dagodása, telítődése nem áll teljes egészében a rendelkezésünk és fennhatóságunk alatt. A gondolkodás kétségtelenül emberi aktivitás, ám végeredménye nem kizárólag a gondolkodó ember tudatos alanyi tevékenységének a hozadéka, azaz nem annyi kerül bele a tudatba, mint amennyit a gondolkodás közben elgondolok. A gondolkodás inkább a tudat felnyílása a létezők létének befogadására, bizonyos valóságok pedig a saját erejükből is képesek belépni a tudatba, bár talán nem annak az általam is jól kezelhető, világos tartományába. Egyszerűbben fogalmazva: aki gondolkodik, az nem csak annyi-val lesz több, mint amennyit tudatosan elgondol. Hogy nyitottsága folytán az ember akkor is gyarapszik, ha történetesen semmit nem gondol, arra példa az esztétikai és a vallási tapasztalás: mindkettő esetében jóval több léttel gazdagodik, mint amennyit gondolatként képes ezekben a tapasztalatokban megragadni. Ez a két tapasztalásforma világosan tanúskodik arról, hogy az emberbe miként képes léttartalom áramlani magának a befogadó szubjektumnak az áramlással egyidejű közreműködése nélkül is. A vallás „kegyelem”-nek nevezi ezt a „beáramlást”.

A kultúra elismerése

Az elismerés nem csupán alapító mozdulata a kultúrának, hanem fennmaradásának, fenntartásának is feltétele. A kultúrába való belenövekedés – ami egyszersmind annak a «világ»-nak a megismerését jelenti, amelyet a kultúra jelenvalóságként felmutat – maga is az elismerés gesztusa által történik. A kultúra elsajátítása nem más, mint alkotó értékeinek, szellemi javainak, jelentésmezőinek, szimbólumainak szüntelenül ismétlődő és ismétlendő elismerése. Ez nem valami mellékes udvarias gesztus az ember részéről a kulturális javakkal szemben, ami éppenséggel el is maradhat, hanem alapító-alkotó mozzanata a kultúrának és az embernek egyaránt. Ugyanis az elismerés révén válnak a kultúra elemei *értékekké* az ember számára, és az értékek elfogadása és követése révén valaki teljes értelemben emberré. Ezen elismerő gesztus hiányában nem lehetséges létezni semmiféle kultúrában, amennyiben azt értékvilágnak tekintjük.

Fontos – minden új elem, alkotás, mű, gondolat, eszme stb. kulturális értékű elismerésének lehetőségi föltételeként –, hogy a kultúra alapvető értékei a megismételt elismerés révén őrizték meg jelenvalóságukat. Ha a kultúrából kivész az elismerés *ismétlésének* rítusa, akkor részben vagy egészében „múzeum”-má válik, kivonul belőle az eleven jelenlét, és ténylegesen nem alkotja az ember jelen valóságát, hanem annak csupán egy mesterségesen fenntartott szegmensét: a múzeumot. A múzeum egy sajátos tárgyság színpada; a múzeumba került tárgyak-gondolatok világa nem a szemünkben-szemlelünkben van, hogy azzal, annak optikájával, erejével lássunk-gondolkodjunk, hanem kiállított tárgyként-gondolatként áll előttünk: nézzük-vizsgáljuk, de nem azzal látunk és gondolkodunk.⁷

A jelenlét nem azonos valaminek az ember érzékelő terébe való empirikus betörésével; ez még csak érzéki megjelenés, de jelen-*létté* akkor válik, ha a jelenség, a fenomén kiváltja az ember elfogulatlan érdeklődését, és az elismerésnek legalább kezdő fázisába,

⁷ Márkus György a következőképpen fogalmazza meg ugyanezt: „...a kultúra alkotásai, minde-nekelőtt a különféle szövegek, csak addig tartják meg tényleges kulturális jelentőségüket, ameddig tulajdonképpen befogadásuk folyamatosan ismétlődő aktusai során közvetlenül je-lentést – mégpedig immanensnek és a jelenben zajló kulturális gyakorlat szempontjából rele-vánsnak feltételezett jelentést – kölcsönzünk nekik; különben pusztán történelmi vagy szocioló-giai dokumentumokká válnak.” MÁRKUS GYÖRGY: *Kultúra, tudomány, társadalom*. A kultúra modern eszméje [»Kísértések«] Atlantisz, Bp., 1993. 562.

a tárgyi, objektív megismerésre invitálja, készíti. A jelenlét ugyanakkor függ a létező léterejétől, ám ez a léterő a vele szembeni elismerés aktusában észlelődik, érték esetében az érték jelentkezésére adott válaszban, az érték reális követésében. A hívás a válaszban hallatszik, mondja a prófétizmus kapcsán Emmanuel Lévinas. Valamely érték (pl. a tisztesség) akkor van jelen az ember számára, ha az illető valóban törekszik a tisztességességre. Ennek hiányában legföljebb *tud* a szóban forgó értékről, de az számára nem meghatározó valóság, mert nem motiválja hatékonyan egzisztenciáját, csupán fogalomkészletének eleme, egyfajta fogalom-múzeumnak az egyik darabja.⁸

Vajon a modern ember világa őriz még valamit az éltető kulturális jelenvalóságból, vagy mindez múzeumokba vonult, és helyébe, a *hódoló-meghódoló elismerés* helyébe a *hódító ismeret, a meghódító használat* eszközserű, valódi jelenvalóságot nélkülöző világa lépett? Kortársi gyanúnk szerint a *személyes elismerés kultúráját* egyre inkább kiszorítja a *személytelen technikai használat civilizációja*. Intő jelek mutatnak arra, hogy a kultúrát mint megszólító, *kényes jelenvalóságot* felváltja az eldobhatóság és vég nélküli helyettesíthetőség *kényelmes* illúziója, néma és igénytelen – mindazonáltal a maga közönye számára nagyon is igénybe vevő – közömbössége. A civilizált eszközhasználó tolakszik a kulturált-művelt ember helyébe.

A civilizáció

Aki az elismerést megtagadja vagy egyszerűen csak elmulasztja, az a kultúrának egy redukált szellemiségű részére kényszerül, egy pusztán működő emberi életmechanizmus funkciórendszerében telepedik meg – a civilizációban.⁹ Ez semmiféle mélyebb elismerést nem kíván, elegendő a használati előírások megtartása és a viselkedési szabályok formális követése. Aki a dolgokat a bennük megtestesülő szellemi-spirituális-ontológiai tartalom tisztelő elismerése nélkül használja, azt eléri a használat különös és végzetes átka: a szolipszisztikus elidegenedés. A használat ugyanis megbontja a létezők eredendő, saját fényű jelenvalóságát. A használatban nem a teljes valójukban jelennek meg, hanem a használó igényének keskeny fénycsóvjában, szűk horizontjában. Az élővilág megfosztatik szimbólum karakterétől, és nyers anyagként merő táplálékká és energiaforrássá üresedik, az állatból zsákmány vagy vágómarha, a virágból a méz előállításának alapanyaga lesz. Az európai kultúra egyik sajátos tapasztalata, hogy a létezők kényesek: csak bizonyos tisztelő tartás számára mutatkoznak meg teljes valóságukban, azaz igazságukban, márpedig a világot csupán használni akaró, kizárólag a maga hasznára igénybe vevő modern ember kevésbé vagy egyáltalán nem észleli a dologi realitásokban jelentkező Valóságot, illetve annak üzenő jelenlétét. Mivel jelenlét csak elisme-

⁸ Ami a tárgyak jelenvalóságát illeti, megfontolandó, hogy a közönséges használati tárgyak nem képviselnek számottevő saját léterőt, bennük és általuk valójában a tárgyiasult, tárgyakká vált emberi akarát van jelen. Ettől különböznek a természeti létezők, amelyek már önálló és saját léterővel bírnak, ezért képesek a jelenlétre. Sajátos intenzív jelenlét jellemzi a műalkotásokat (esztétikai léterő), az emberi személyt (a méltóság ereje), végül a Szentet (abszolút léterő). Persze mindez a jelenlétforma merő potencialitás az elismerés aktusa nélkül.

⁹ „A merőben külső, materiális kultúrát *civilizációnak* nevezzük. A civilizációnak az a feladata, hogy a benső kultúra alapjául és feltételül szolgáljon. Amilyen mértékben a benső kultúra kárára ápolják a civilizációt, olyan mértékben reked meg a kultúra a *részleges kulturáltság* szintjén, és tulajdonképpen kultúraellenességgé válik. A kultúrának csupán a külső tárgyi javai örökökhetők át. Az eszményi és személyes javakra minden nemzedéknek újra meg újra szert kell tennie. A már birtokolt kultúrjavarokat kizárólag a kulturális jellegű munka őrizheti meg.” („Kultúra” címszó, in: Brugger, Walter (szerk.): *Filozófiai lexikon*. SZIT, Bp., 2005.)

réssel keletkezhet, ezért az eszközhasználat során a civilizáció emberének nincs jelentéstartalata, mert nem veszi körül jelenvalóság, hiszen nem hajtotta végre azt az akaszt, ami egyáltalán megalapít bármiféle jelenvalóságot. Minden, ami a civilizált eszközhasználatot körül fogja, megmarad a tárgyi eszközszerűség létmódjában, a valóságosság és valótlanosság határán lebegve, a használat súlytalan és a funkcionálás tartalmatlan, mélységi lét nélküli idegenségében. És mivel jelenlétre csak kölcsönös jelenlétben lehet jutni, ezért a merő használat embere legfőbb narcisztikus önmagával találkozhat, és csupán közömbös *környezete* van, mint az állatnak, de nincs jelentésekből szőtt *«világ»-a*, azt ugyanis jelenvalóságok alkotják.

A kultúra gondolkodási minták kidolgozása az emberi létezés kontingenciájának megfelelő észlelésére és szellemi-spirituális elhordozására; a civilizáció viszont eszközök kidolgozása a kontingencia gyakorlati leküzdésére, vagy legalább praktikus tompítására. Az előbbi tapasztalási mód és gondolkodási stílus, az utóbbi tanult társas viselkedési forma és begyakorolt technikai eszközhasználat. Ha az eszközök olyan gazdagságban állnak rendelkezésre, mint napjainkban, akkor a civilizációs viselkedési formák el is szakadhatnak kulturális gyökerüktől, és szellemileg kiürült, elidegenedett, bár bizonyos értelemben még működő életmódot kínálhatnak fel a szellem emberi öntudata, a kultúra nélkül is. Végül is az ember nem szívesen néz szembe létezése határaival, az alapja pedig amúgy is nehéz kifürkészni, ezért érthető – bár sajnálatos –, hogy a többség oly gyakran megelégszik a működő eszközök kínálta életformákkal és -tartalmakkal.

A civilizáció az élet *használat*a; a kultúra az Élet *megtapasztalása*. A civilizáció a *kész* fennállása; a kultúra a készülés, készülődés, készület, készség. A civilizáció a karácsonyi vacsora gasztronómiai szokások szerinti *elkészítése* és társasági illemszabályok szerinti elfogyasztása; a kultúra a Karácsony ünnepére való lelki *készület*. A civilizáció az élet aprólékos szegmentálása minél kisebb egységekre, melyek megélésében szakértők és eszközök segítenek kész fogások, kész technológiák, kész viselkedési szabályok formájában, hogy az embernek ne kelljen közben gondolkodnia, hanem az eszköz gondosan megtervezett és pontosan előírt technológiai használata önmagában eredményezze a sikert. A specializált eszközök használata fölöslegessé teszi, legalábbis a minimálisra csökkenti az ember erőfeszítését; elég, ha fegyelmezetten betartja a használat szabályait. Már nem is *cselekszik* a szó eredeti értelmében – nem a saját képességeit mozgósítja –, hanem csak végrehajt, alkalmaz, működtet, előírásoknak *engedelmeskedik*. A civilizáció – bár látszólag az eszközök seregével körberajongja és elkényezteti – valójában pusztán eszközhasználóvá silányítja, engedelmességre fogott végrehajtóvá szegényíti az emberi szubjektumot, aki így idővel egyre inkább hozzáidomul az eszközökben rögzített és az eszközhasználatban közvetített világhoz: olyan igényekben éli ki szubjektivitását (pontosabban annak pótlékát vagy maradékát), amelyeket a kész eszközök engedélyeznek.

Mindazonáltal a civilizáció is valamiként szellemi mű – és éppen ebben rejlik megtevesztő ereje, mert működésével a szellemiség illúzióját kelti, holott a szellem már elhagyta, és immár csupán az egykor eleven szellem *működésé* vált maradványa. A civilizáció az a szellemi fázis, amikor egy kultúra értékelvű logikája a szabályozott működés logisztikájává, a kulturális értékteremtés civilizációs javak termelésévé alakul. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a civilizáció egy kor kultúrájának specializált változata. A specializáció tipikusan gyakorlatorientált, technikai fogalom, és a szellem egykori, de mára elhagyott teljesítményének, művének a sajátossága: amit egykor a szellem kísérletként, gondolatként, eszmeként elgondolt, az tárgyi formában, mint specializált eszköz avagy

organizmus marad hátra.¹⁰ A specializáció a túlélés fogalma; ami specializált, az végtermék. Ezzel szemben a szellem univerzális, továbbá teremtő kísérletezés és kockázat.

A civilizált eszközhasználó a kultúra perifériáján helyezkedik el, és akkor is periférikus lény, ha a tömegesen fordul elő. Mint periférikus lény szükségképpen részleges életet él akkor is, ha látszólag pompásan berendezkedik maga választotta életterében. Az ember azonban eredendően univerzális, mert a lét egészére nyitott, amit a kultúrája jelenít meg számára.

A lét egyetemességére nyitott kultúra műveltjeként és művelőjeként kitágul az észlelési terem. Nem csak a körülöttem villódzó tárgyi, technikai világot látom, hanem észlelem azt is, hogy kultúráim, melynek lakója vagyok, mit tekint értéknek, értelmességnek. Így nem csak azt tudom, miképpen kell használni a technikai eszközöket, hanem azt is, hogy kultúráim milyen értékek vonzásában jutott el ezeknek a megszerkesztéséig, s mérlegelni tudom azt is, miképpen kell használnom az eszközöket úgy, hogy magasabb értékeket szolgáljanak, ne csupán a henye kényelmességet és gondolattalan szórákozást, ami megront és lealacsonyít. Felelősen szembesülök azzal a kérdéssel, hogy mit kezdjek az eszközök értelmes használata következtében megnövekedett szabadidőmmel: újabb és újabb eszközök segítségével múlassam a megszaporodott időt, s így végül is rabja legyek, vagy az időt megtöltő időtlen gondolatokba merüljek, és így töltekezzem vele? El-töltssem tehát, vagy meg-töltssem? Saját eszközeim foglya legyek, vagy a gondolatok szolgálja, aki, ha kell, minden eszközt szabadon felhasznál, hogy jól szolgáljon. Meghódolás mindkettő, de az utóbbi szabadsághoz vezet, az ember mint véges lény számára egyedül lehetséges szabadsághoz. A végességét megszüntetni nem képes véges lény szabadsága abban áll, hogy szabadon választ – *urat*, aki előtt értelmesen meghódol azért, hogy részesedhessék világából, gyarapodhassék gazdagságából. A szellemi javak rendkívül kényes urak: csak annak mutatkoznak meg, aki hajlandó meghódolni előttük az elismerés gesztusával. A hódolót azután beengedik roppant birodalmukba, nem azért, hogy hódítson, hanem hogy egy életen keresztül zarándokoljon benne, fedezze föl, épüljön általa, és fokozatosan megismerve a birodalom törvényeit, kritikus ízléssel építse tovább. Karcos iróniával, de pontosan és szellemesen fogalmaz Nietzsche, aki a hódolat képességében a szellem előkelő rangját, készségében a lélek érzékenységét és ízlését fedezi föl:

„Létezik egy rang iránti ösztön, amely, minden másnál inkább, már jele a magas rangnak; létezik a hódolat árnyalataiban lelt öröm, ami előkelő származásra és szokásokra enged következtetni. A lélek finomsága, jósága és nagysága kerül veszélyes próba elé, ha valami olyan halad el előtte, ami elsőrangú, de az autoritás borzongása még nem védelmezi a tolakodó hozzányúlásoktól és otrombaságoktól: valami, ami jelöletlenül, feltáratlanul, kísértően, talán szándékosan leplezve és álcázva, eleven próbakő gyanánt járja útját. Akinek feladata és mestersége,

¹⁰ A természet a mai természettudomány szemléletében nem a szellem mesterműve, hanem a vak evolúció specíeseinek, azaz specializált elemeinek tömkelege. Minden specializált, minden végtermék. Ami azonban végtermék, azt elhagyta a szellem; helyén csak a működő specifikátum, a konkrét species, a faj maradt. Ha az ember úgy tekint rá, hogy közben nem észleli a benne megtestesülő szellemet, akkor merő dolognak látja, még ha állatnak, élőlénynek mondja is. És ha mindent így lát, akkor előbb-utóbb elveszíti szellemlátó képességét, és – mivel intelligenciája érintetlen – ügyes eszközhasználóvá válik, aki villámgyorsan képes szertelen vágyaihoz meg- vagy kitalálni a legmegfelelőbb eszközt, hogy azután az új eszközök újabb és újabb vágyakat fakasszanak benne, míg teljesen fel nem emésztődik ebben az önpusztító körforgásban...

hogy lelkeket kémleljen, sokféle formában fog épp e művészettel élni, hogy megállapítsa valamely lélek végső értékét, azt a változhatatlan, veleszületett rangsort, amelyhez tartozik: hódolat iránti ösztönét fogja mérlegre tenni. *Difference engendre haine* (a különбözés gyűlöletet nemz): némely természet közönségessége szennyes víz gyanánt fröccsen ki hirtelen, ha valamilyen szent edényt, valami addig elzárt szentségtartó ékességét, valamilyen könyvet egy nagy sors jeleivel hordoznak el előtte; s másfelől akad önkéntelen elnémulás, a pillantás habozása, a mozdulatok szélcsendje, ami kimondja, hogy a lélek érzi a legtisztéletreméltóbb közelségét. A mód, ahogyan eddig a Biblia iránti tisztelgő hódolatot Európában fenntartották, talán az erkölcsök nevelésének és kifinomulásának legjava, amit Európa a kereszténységnek köszönhet: a mélység és végső jelentőség ilyen könyveinek védelmük érdekében szükségük van az autoritás kívülről érkező zsarnokságára, hogy elnyerjék a tartam évezredeit, amelyek ahhoz szükségesek, hogy ki-merítsék és kihüvelyezzék őket. Sokat sikerült elérni, ha a nagy tömegbe (a sok sekélyesbe és sietős-belűbe) végre belenevelték azt az érzést, hogy nem szabad mindenhez hozzáérnie; hogy vannak szent élmények, melyek előtt saruikat le kell oldaniuk, s tisztátalan kezük távol tartandó, – náluk ez csaknem a legmagasabb-ra fokozott emberi mivolt. És viszont, az úgynevezett 'művelteken', a 'modern eszmék' hívóin, talán semmi nem hat olyan undort keltően, mint a szégyenérzet hiánya, szemük és kezük kényelmes pimaszsága, amellyel mindenhez hozzáérnek, mindent megnyalnak, megtapogatnak; s lehetséges, hogy a népben, az alsó néposztályban, jelesül a parasztok között, a hódolat ízlésének és tapintatának még mindig több relatív előkelősége fordul elő, mint a szellem újságolvasó félvilágában, a műveltek között."¹¹

* * *

Foglaljuk össze mondanivalónk lényegét: A kultúra az ember gondolkodó létmódja, az elismerésben részesített létezők szimbolikus tere, ahol a megismerés és – kivált értékek esetén – az elismerés mértékében jelenvalóvá válnak a valóság elemei, rétegei, történetei. Az ember kultúrája és tudata mindezek egybegyűjtésének az eseménye, folyamata és „helye”. Ha nincs tudat, és nem épül ki a kultúra nyitott tere, amelyben a valóság *jelen*-valóságra tehet szert, akkor nem egy mellékes történés hiányzik, hanem – filozófiai-lag fogalmazva – nem térnek önmagukhoz a létezők. Ezért a kultúra művelése egyben az ember *ontológiai feladata* is. Amikor Martin Heidegger a „lét pásztora”-nak¹² mondja az embert, akkor nem az ember hallatlan gőgjének ad hangot, hanem felelősségét fogalmazza meg: kultúrát, azaz nyílt térséget kell formálnia, hogy ott megmutatkozhasson a Valóság. Végül is az ember kulturálisan kiművelt létészlelésében maga a *lét* tárul(kozik) fel. Így lesz a kultúra több, mint emberi mű: létesemény.

Ekként pedig az ember sorsa.

❧

¹¹ *Túl jón és rosszon*, No. 263. Tatár György fordítása.

¹² „Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.” (Levél a humanizmusról. in: *Uő: Útjelzők*. Osiris, Bp., 2003., 316. o.